

UMANISMUL ROMÂNESC

VIRGIL CÂNDEA

1. *Ce este umanismul*

Umanismul este un curent de gândire care își face apariția în Europa apuseană și centrală a secolului al XV-lea. După cum ne spune însuși numele-lui, noul mod de cugetare pune în centrul atenției sale *omul*, cu personalitatea, geniul creator și interesele lui. Umanismul este, deci, o doctrină *antropocentrică*. Cum o asemenea atitudine contravenea gândirii dominante a epocii, care era cea creștină, prin esența ei teocentrică, umaniștii s-au situat de la început în cîmpul *laic*. În sfîrșit, unde puteau găsi adepții noului curent izvoare literare, scrieri filozofice, opere de artă sau lucrări științifice (deci de cosmologie, astronomie, geografie, geometrie, medicină etc.) care să ofere dublul avantaj de a ignora doctrina creștină și de a se preocupa cu precădere de om? În *literatura clasică greco-romană*. Umanismul a determinat, așadar și un mare curent de revalorificare a acestei literaturi și a acestei culturi. Umaniștii nu erau numai gînditori cu tendințe innoitoare, dar și *filologi* în sensul lingvistic (poligloți, lexicografi, critici de texte) și literar al termenului (istorici ai literaturii, editori și comentatori de texte, mari bibliofili).

Readucîndu-l pe om în primul plan al gândirii; redînd libertate de creație geniului uman, sever dirijat pînă atunci de teologie; reintroducînd în circulație operele literare, artistice și științifice ale Antichității, umaniștii au determinat direcția de cugetare principală a *Renășterii*. Marii reprezentanți ai acestei epoci, fie ei gînditori ca Pico della Mirandola, scriitori ca Erasmi din Rotterdam, pictori ca Albrecht Dürer sau Rafael Sanzio, savanți ca Galileo Galilei sau Nicolaus Copernic sînt, deopotrivă, umaniști. La drept vorbind, mulți dintre exponenții umanismului nu pot fi cu ușurință clasificați după opere, deoarece, tocmai datorită curiozității și talentului lor plurivalent, ei erau în același timp scriitori, artiști, savanți, sau oameni politici. Leonardo da Vinci este, în acest sens, deosebit de exemplificativ.

Apariția umanismului are explicații în istoria social-politică, economică și religioasă a Europei apusene și centrale. Noul curent este o reflectare pe

plan ideologic a crizei prin care trecea societatea feudală și a ridicării continue a burgheziei. Dezvoltarea orașelor, mereu mai puternice prin neguțătorii și meșteșugarii lor, mereu mai dornice să-și apere drepturile față de seniorii feudali, cărora le smulgeau însemnate privilegii politice și economice, a dus la formarea unei clase noi, cu alte idealuri și cu alt mod de a înțelege și de a-și organiza viața: burghezia. Majoritatea umaniștilor apuseni au aparținut acestei clase și aceasta ne explică în bună măsură modul lor de a gândi.

Umaniștii erau împotriva autorităților tradiționale, fie ele laice sau religioase. Principala lor preocupare fiind problemele omului, ei se străduiau să afirme și să ridice demnitatea acestuia prin învățămînt, prin asigurarea libertății lui de exprimare și creație. În linii mari, umaniștii împărtășeau următoarele convingeri: „Omul este măsura tuturor lucrurilor“, cum afirma filozoful antic Protagoras; noblețea omului nu este dată de familie, singe sau blazon, ci de calitățile personale cultivate prin educație; tot așa, nici titlurile, nici bogăția, nici hainele nu conferă distincție, pentru că, după cum scria Petrarca, „*Verus nobilis non nascitur, sed fit*“ („Adevăratul nobil nu se naște astfel, ci devine“)¹; nefiind siguri de viața de apoi, se cuvine a o folosi bine pe cea de față și a ne bucura de ea. Umaniștii erau, cum vedem, sensibili la filozofia lui Epicur care voia, pe de o parte, să elibereze pe om de teama zeilor, iar pe de alta, să-i procure o fericire interioară întemeiată pe folosirea rațională și moderată a bucuriilor vieții.

Cum arătam mai sus, umaniștii iau ca modele operele antice, fapt care produce o adevărată revoluție în litere și arte. Așa cum a observat un specialist în problemele umaniste, acest curent „nu reprezintă numai un gust pentru Antichitate, ci un adevărat cult al ei, împins atît de departe încît se străduiește să o reproducă. Iar umanistul nu este numai omul care îi cunoaște pe antici și se inspiră de la ei, ci care este atît de fascinat de prestigiul lor încît îi copiază, îi imită, îi repetă, le adoptă modelele și modele, exemplele și zeli, spiritul și limba. O asemenea mișcare împinsă pînă la limitele sale logice nu tindea la altceva decît la suprimarea fenomenului creștin“².

Intr-adevăr, frecventarea operelor antice contribuie la tendințele anti-religioase ale umaniștilor care nu se sfiesc să pună în discuție probleme interzise pînă atunci de rigoarea doctrinară ecleziastică. Dar, în același timp, umaniștii se străduiesc să cunoască pe clasici în textele originale, pe care le caută în vechi biblioteci, le copiază sau le tipăresc în ediții *princeps*. Ei sînt excelenți latinști și eleniști ca, de exemplu, celebrul Guillaume Budé. Dornici să restituie forma exactă a operelor antice, ei creează norme, devenite clasice, ale criticii de texte și aceasta se adaugă la criticismul lor împotriva vechilor credințe sau instituții, criticism devenit astfel o trăsătură durabilă a gândirii europene.

Umaniștii sînt mari deschizători de orizonturi și întreaga cultură a lumii le este tributară în evoluția ei ulterioară. Scepticismul, raționalismul, avîntul mecanicii și fizicii, al filologiei și istoriografiei, constituirea unei etici laice

¹ Cf. Philippe Monnier, *Le Quattrocento. Essai sur l'histoire littéraire du XVe siècle italien*, nouv. éd., t. I, Paris, 1931, p. 44

² *Ibidem*, p. 124.

sau a unor arte în care omul și natura ocupă un loc mereu mai larg, cugetarea materialistă și ateismul însuși trebuie să considere umanismul între primele lor capitole. De la apariția lui, curentul însuși n-a făcut, sub diferite forme, decît să se dezvolte, amplificîndu-și fundamentele ideologice, în asemenea măsură încît există astăzi un *umanism socialist*.

2. Perioada și căile de pătrundere a umanismului în țările române

Situate, datorită unor împrejurări politice și culturale proprii, în urma mișcării de idei din Europa apuseană și centrală, dar fără a ignora aceste idei sau a neglija contactele cu ele, țările române au cunoscut curentul de gîndire umanist în faze diferite, iar în unele cazuri, mai tîrziu.

În Transilvania, receptarea acestui curent a fost favorizată de contactele cu lumea catolică, italiană și germană, în special. Se cunoaște sensibilitatea regelui Matei Corvin la valorile Renașterii italiene, ca și frecvențele relații comerciale, culturale sau religioase ale comunităților săsești cu regiunile Europei centrale. Tineri orășeni unguri, sași, uneori români, își făceau studiile în universități din Apus; mecenatul devenise și în Răsărit o tradiție și cronicarul de curte al lui Matei Corvin era istoricul umanist italian Antonio Bonfini, bine cunoscut pentru informațiile lui despre poporul nostru.

În Moldova și Țara Românească, orientate spre cultura și tradiția bizantină, umanismul avea să apară în formele sale caracteristice abia în secolul al XVII-lea. Este adevărat că încă din secolul precedent cunoaștem cărturari români care se adăpau de la cultura apuseană a timpului, citeau în latină sau italiană; cei mai frecvent citați în acest sens sînt Luca Stroici, înalt dregător moldovean³, sau Petru Cercel, domn al Țării Românești (1583—1585)⁴. Dar fenomenul se răspîndește mai tîrziu în rîndurile cărturarilor noștri și pe căi specifice umanismului sud-est european în general. Arătăm mai sus că în Apus, apariția umanismului este direct legată de formarea burgheziei; în Europa de est și sud-est, cultura rămîne, însă, pentru mult timp încă apanajul aproape exclusiv al aristocrației și al clerului, așa încît nu ne vom mira să întîlnim între promotorii umanismului românesc înalți dregători sau chiar cărturari din lumea monastică, de pildă un Daniil Panonianul. Fenomenul nu este propriu țărilor noastre; și în alte părți ale Europei au existat umaniști care „s-au recrutat nu numai din burghezie”⁵. Dar, fără îndoială, formarea mai tîrzie a păturii orășenești și gravitarea în cercul de cultură post-bizantin au putut întîrzia receptarea umanismului la noi.

Oricît ar părea de curios, un rol însemnat în primele manifestări umaniste din cultura românească l-a avut Contrareforma.⁶ Se știe că, în urma loviturilor primite din partea protestantismului, Biserica apuseană a încercat să

³ B. P. Hasdeu, *Luca Stroici*, în „Ateneul român”, 1861, sept.—oct., p. 157—178.

⁴ A. I. Ciorănescu, *Rugăciunea lui Petru Cercel*, în „Revista Fundațiilor”, 2 (1935), nr. 9, p. 660—666.

⁵ S. D. Skazkin, *Contribuții la metodologia istoriei Renașterii și umanismului*, citat de P. P. Panaitescu în *Inceputurile și biruințele scrisului în limba română*, Buc., 1965, p. 203.

⁶ G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, vol. 1, Buc., 1969, p. 129—132.

se apere folosind armele adversarului. Aceasta a dat loc la o serie de „reforme“ catolice, între care aceea a școlilor care încep să imite programul și metodele umaniștilor, bineînțeles în spirit catolic. Astfel, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului următor, inițiativele misionare și educative catolice în Europa răsăriteană se înmulțesc. Între noii elevi ai colegiilor înființate în Polonia, ca acelea din Bar, între cei influențați de cultura Contrareformei care se întâlnea la noi venind din trei părți — Polonia, Ungaria și Dalmația — aveau să fie și cărturari de seamă, umaniști în multe din creațiile lor, despre care vom trata mai departe. În aceeași perioadă, activitatea misionară catolică în țările române se intensifică. Misionarii, adesea sirbi sau bulgari convertiți⁷, nu aduceau cu ei numai doctrina catolică, ci și un înalt sens despre cultură, acela profesat în școlile apusene de umaniști care, chiar criticați, erau, pentru reușitele lor, admirați.

Pentru domnitorii români capabili de inițiative culturale și dispunând de mijloacele de a le realiza, așadar, un Matei Basarab în Țara Românească și un Vasile Lupu în Moldova, crearea unor școli în spirit apusean, deci în care să se predea, alături de vechile discipline, și limbile clasice, părea a fi un act potrivit cu programul lor de redresare generală a unor țări greu încercate de războaie, foamete sau răscoale, în deceniile precedente. Acestui fapt îi datorăm *Schola graeca et latina* înființată de Matei Basarab la Tîrgoviște⁸ și Colegiul de la Iași ctitorit de Vasile Lupu⁹. Ambele avuseseră un folositor precedent în Colegiul înființat în 1632 la Kiev de Petru Movilă, mare cărturar educat în Polonia și frate de domni români.

La aceste prime contacte cu umanismul se adaugă opera Cantacuzinilor și a Brincovenilor. Legăturile politice românești cu statele europene antiotomane (Imperiul habsburgic, Rusia, Polonia) se intensifică o dată cu marile infringeri ale Semilunii în Europa centrală (ca aceea de la Viena, 1683). Familiile înalților dregători și neguțătorii români au mereu mai strîns raporturi cu cercurile politice și comerciale constantinopolitane, dalmatine, venețiene, în care educația umanistă fusese primită din lumea italiană. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea o educație în Italia, mai cu seamă la Padova, era pentru un tânăr român cea mai bună diplomă, care îi putea deschide calea multor reușite sociale. Constantin Cantacuzino, viitorul Stolnic, se duce acolo și se întoarce cu faima unui cărturar format în Apus. Brincoveanu trimite tot la Padova bursieri. Învățați veniți din aceste țări, laici sau clerici, ca Bandini, ne vizitează țara.¹⁰ Treptat, și, firește, la nivelul claselor înlesnite, se operează modificări în gusturi, mode sau gândire. Fenomenul este aparent în arhitectură, în lucrul literar, în atitudinea față de adevărurile de autoritate ale Bisericii și în moravuri. Bibliotecile personale bogate și variate, cu lucrări

⁷ Cf. Ivan Dujcev, *Il cattolicesimo in Bulgaria nel secolo XVII*, Roma, 1937, p. 36 și urm.

⁸ V. Papacostea, *Originile învățămîntului superior în Țara Românească*, în „Studii” 14 (1961), p. 1152 și urm.

⁹ P. P. Panaitescu, *L'influence de Pierre Mogila dans les Principautés Roumaines*, în „Mélanges de l'Ecole roumaine en France”, 5, 1926.

¹⁰ Cf. V. A. Urechică, *Codex Bandinus*, în „Analele Academiei Române”, S. II, Mem. ist., 16 (1893—1894), p. 179—183.

în limbile de cultură ale Apusului, greaca și latina, devin o mândrie a aristocrațiilor și clericilor. A vorbi latinește cu un diplomat străin, ca Dimitrie Cantemir cu Rafael Leszczyński la Iași, în 1699, și încă despre un subiect profund (îndatoririle prieteniei, cu referiri la Cicero) nu mai era o dificultate pentru tinerii învățați români¹¹. În corespondența sa cu Hrisant Notaras, patriarhul Ierusalimului, Stolnicul Cantacuzino face frecvente citate din clasici. Feciorii lui Brincoveanu ar fi devenit, în mod sigur, grație educației lor, cărturari de valoare, dacă tragicul sfârșit din 1714 nu le-ar fi curmat evoluția promițător începută. Cultura românească adoptase, deci — cum vom vedea, în felul propriu ei, ca tot ce adoptăm din cultura universală — curentul umanist.

3. Umaniști în țările române

Istoria umanismului are de adăugat un capitol extrem de generos — necris încă — despre destinul acestui curent în țările române. El va trebui să înregistreze, firește, nume remarcabile de umaniști transilvăneni, ca Toma Pellei, un adept al lui Erasm, Nicolaus Olahus, cărturar de origine română, Johannes Honterus, apostolul Reformei între sași, Gaspar Heltai, Iohannes Sommerus, saxon care și-a desfășurat activitatea la noi, Filip More din Ciula (Hunedoara), Martin Hacıus din Hațeg, Mihai Valahul din Ciac (Bihor) sau Mihai Halici care semna „nobil român, cetățean din Caransebeș”¹².

Acești umaniști au avut un incontestabil rol cultural regional, iar legăturile lor cu alți cărturari din Moldova și Țara Românească nu trebuie neglijate. Dar în cazul de față, dincolo de ispita înfățișării umanismului pe teritoriul țării noastre, ne interesează mai ales modul în care acest curent s-a manifestat în cultura românească, modul în care el a pregătit căile angajării acestei culturi pe un făgaș modern, abandonând directivele și criteriile secularei tradiții medievale.

Potrivit cercetărilor de pînă acum, primul umanist român în deplina posesie a mijloacelor sale, deci cunoscător de limbi clasice, cititor de opere antice, obișnuit cu motivele literaturii scumpe umaniștilor apuseni, pare să fie Udriște Năsturel. Cunoaștem legătura sa de rudenie — cumnat — cu Matei Basarab și înaltele lui rosturi la curtea munteană a timpului. Multe din cărțile publicate sub oblăduirea domnitorului au prefete întocmite de Udriște, care semnează uneori, cu umanist îndemn, *Uriil*. Unde și-a dat el liber curs iubirii sale pentru teme clasice pare să fie în *Prefața* unei cărți tipărite la Tirgoviște, în 1649, din îndemnul sorie sale, doamna Elina Basarab, un *Penticostar*. Udriște scrie astfel anonim — *Prefața* fiind semnată de sora sa —, un concentrat dar substanțial *Tratat despre dărnicie*, întemeiat nu, cum ne-am așteptat, pe texte biblice, ci, dimpotrivă, pe autoritatea autorilor antici. Aristofan, Simonide din Keos, Homer, Aristotel, Strabon, Theognis din Megara, Suetoniu, Platon sau Plutarh sint citați direct sau prin aluzii.

¹¹ P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările Române*, Buc., 1930, p. 115 și urm.

¹² I. S. Firu, G. Hajos și C. Göllner, *Umanismul și raționalismul în Țările române*, în *Istoria gândirii sociale și politice în România*, Buc., 1964, p. 53—57.

Dar Udriște scria această *Prefață* în *slavonă*, pentru călugării mănăstirii Hilandar de la Muntele Athos care ceruseră să se tipărească *Penticostarul*. Deși într-o epocă în care limba română își făcea un loc mereu mai larg în scris și în cult, Năsturel mai credea că o legătură cu literele umaniste ar fi posibilă în cultura noastră prin intermediul slavonei în curs de dispariție. Și aceasta o credea tocmai el, care dăduse o atit de frumoasă traducere românească a romanului hagiografic de inspirație orientală *Varlaam și Ioasaf...* Alți cărturari contemporani lui, clerici de origine țărănească, un Teofil, un Ștefan, mitropoliți ai Țării Românești, începuseră acțiunea de introducere în cult a limbii românești¹³.

Am mai avut însă, în același secol al XVII-lea, alți umanști români prin Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Milescu, Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir.

Cel dintii, educat poate la Școala „Frăției ortodoxe” din Lioy, își expune ideile umaniste într-o cronică de spirit nou, totalmente diferită de analistica româno-slavă precedentă: *Letopisețul Țării Moldovei pînă la Aron-vodă* (deci pînă în 1592). În afara altor merite istoriografice sau literare, Ureche are meritul de a pronunța răspicat unul dintre marile cîștiguri ale umanismului românesc: „De la Rim ne tragem, și cu ale lor cuvinte[le] ni-s amestecate”. El afirmă, așadar, în cîmpul ideilor românești, cu autoritate, un adevăr care, desigur, circula deja, anume acela al *originii noastre latine*. Adevăr merit, cum știm, unei deosebite răspîndiri și funcțiuni politice sau culturale în veacurile următoare.

I s-au recunoscut lui Ureche — altminteri scriitor strîns legat prin limbă sau stil de tradiția literară precedentă — și alte merite umaniste. În afara originii noastre latine, desigur datorită cunoașterii acestei limbi clasice, el vede repede legătura între română și latină; el observă unitatea populațiilor românești din Moldova, Țara Românească și Transilvania. Cu alte cuvinte, *el are o limpede viziune a vechii Dacii* despre care știa din lecturile sale, pentru că face referințe, uneori, la *Letopisețele latinești* (e vorba de umanistul italian Eneas Silvius Piccolomini, ajuns papă ca Pius al II-lea)¹⁴. În sfîrșit, Ureche insistă asupra conceptului de *glorie*, scump umanștilor, cînd evocă biruințele moldovenești asupra otomanilor¹⁵. Locul umanismului în formația și opera lui a fost pus la îndoială, dar cu toate acestea n-am putea încerca o cît de sumară înfățișare a umanismului românesc fără a-l cita.

Mai toți umanștii români de după el l-au cunoscut și l-au urmat. Miron Costin, și el un elev al școlii catolice din Bar, care citează frecvent autori latini, insistă și el, cu mijloace erudite superioare, asupra tezelor lui Ureche: latinitatea românilor, unitatea lor dincolo de provinciile în care erau separați originea latină a limbii noastre. „Cea mai strălucită dovadă a acestui popor — scrie Costin —, de unde se trage este limba lui care este adevărată latină,

¹³ Vezi, pentru ceea ce precede, V. CÂNDEA, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes”, 6 (1968), nr. 2, p. 239—287.

¹⁴ Cf. și V. CÂNDEA, *Redescoperirea Daciei*, în „Magazin istoric”, 1 (1967), nr. 9, p. 20—24.

¹⁵ *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu. Buc., 1958, *Introducere*, p. 17—18.

stricată, ca și italiana¹⁶. Dar în afara preocupărilor lui istorice și politice — pe care le-a manifestat cu neobosită energie, scriind chiar cărți destinate informării cercurilor cultivate străine despre originea și drepturile poporului român¹⁷ —, Costin își ilustrează umanismul și printr-o nouă, nostalgică viziune despre civilizație și despre ceea ce în Italia vremii lui se chema *gentilezza*. Nu cunoscuse această țară decît din scrieri sau relatări. Dar visa pentru Moldova o asemenea dezvoltare. Prin informația și condeiul cărturarului umanist se comunica cititorului român al vremii tot ce am fi voit să fim, și ce s-ar fi putut împlini la noi, dacă nu ne-ar fi împiedicat, cum tot Costin spunea, „veacul nostru de acum cu mare greeță”¹⁸.

Spătarul Nicolae Milescu desfășoară și el o operă umanistă, dar în scrieri de expresie diferită. Viitorul ambasador — primul — al țarului Rusiei în China își petrecuse cei cîțiva ani cît a fost capuchehaie al lui Grigore Ghica, la Constantinopol, traducînd *Vechiul Testament*. Traducerea însăși este un document de prim ordin asupra umanismului românesc: făcută după mai multe versiuni grecești și latinești ea folosește cu o neașteptată consecvență criteriile criticii de texte. La sfîrșitul manuscrisului întîlnim cea dintîi tablă de sigle din istoriografia filologiei noastre. Dar opțiunile umaniste ale Spătarului sînt mai numeroase. Neglijînd hotărîrile sinoadelor Bisericii ortodoxe care stabilise ce cărți sînt canonice și ce cărți nu trebuie „primite” din *Vechiul Testament*, el ia ca text de bază ediția unor filologi protestanți, aceea din Frankfurt pe Main, 1597, și traduce tot.¹⁹ În felul acesta, datorită lui Milescu, avem în românește *prima tîlmăcire a unui text filozofic*, și anume, *Tratatul despre rațiunea dominantă* (în versiunea lui Milescu *Despre singurul țiitoriu gînd*), scriere atribuită fals scriitorului evreu Iosephus Flavius, mai probabil datorată unui cărturar din epoca elenistică și din cercul de gîndire al filozofului Posidonius. Textul este important nu numai pentru locul pe care îl face rațiunii în gîndire, nu numai pentru bogăția sa de termeni filozofici sau etici, dar și pentru importanța pe care a avut-o în literatura umanistă europeană. Deși incontestabil apocrif, el a fost prelucrat de Erasm din Rotterdam, în 1517 și tradus apoi în cehă, franceză, engleză, italiană, olandeză și engleză²⁰. În anii activității sale literare din Rusia, Nicolae Milescu va mai avea prilejul, cum vom vedea, să reia în scrisul său motive umaniste.

Bine informat de bogata sa bibliotecă de la Mărgineni, Stolnicul Constantin Cantacuzino cultivă din educația sa umanistă aceleași motive în imediat raport cu problemele de atunci ale gîndirii și luptelor politice românești. Cu o răbdare și o metodă pe care, din nefericire, nu le-a putut pînă la capăt folosi, el insistă în a sa *Istorie a Țării Rumânești* asupra originii latine a românilor, asupra vechimii instituțiilor lor, asupra unității populațiilor din cele

¹⁶ *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 271 și *passim*.

¹⁷ *Cronica polonă, Poema polonă*, scrieri despre români redactate pentru informarea cercurilor cărturărăști din Polonia, cf. *Opere*, ed. cit., p. 202—240.

¹⁸ *Viața lumii*, loc. cit., p. 318.

¹⁹ C. I. V. C â n d e a, *Nicolae Milescu și începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în „Limbă și literatură”, 7 (1963), p. 29—76.

²⁰ *Idem*, *Tratatul „Despre rațiunea dominantă”, cea dintîi scriere filozofică publicată în limba română*, în „Viața românească”, 16 (1963), p. 84—89.

trei țări românești; în *Harta* pe care o întocmește insistă asupra urmelor arheologice; în corespondența cu Luigi Ferdinando di Marsigli, cărturar italian din Bologna în slujba Imperiului habsburgic, el ne oferă exemplul unui om de știință european conștient de ceea ce îl leagă, printr-o origine latină comună, de corespondentul său.

Deși angajat prin epocă și prin scrieri unei perioade mai noi a culturii românești, Dimitrie Cantemir rămâne un ilustru reprezentant al umanismului nostru. Înainte de a-și fi redactat operele în latină, la curtea lui Petru cel Mare, el cunoscuse cel puțin două mesaje umaniste: cel european și cel persan. Uităm adesea că umanismul nu este, cronologic, un privilegiu al culturii europene: în literatura chineză despre un motiv al „omului“ se scria deja în secolele VIII-XII. Migrând spre apus, regăsim acest motiv în culturile armeană și georgiană din secolele X—XII. La Constantinopol, în contact atât cu cărturari europeni de la ambasadele franceză sau olandeză, sau cu dascăli greci de la Marea Școală a Patriarhiei, fără să mai pomenim de știutele sale relații în lumea învățaților turci, Cantemir a putut atinge, prin umanismul său, nivelul unei anumite libertăți de cugetare. În tot scrisul său ne vom întâlni frecvent cu această însușire a eruditului principe. În *Divanul*, prima sa operă, el citează degajat autori creștini, greci, latini sau persani, precizând, în cazul celor din urmă, „măcar că pagini erau“. În *Hronicul vechimii moldovlahilor* el desfășoară, cu toată erudiția de care era capabil, o caldă pledoarie pentru latinitatea poporului român. În ultima sa operă, *Cartea sistemii religiei mahomedane*, el apără, cu o simpatie abia voalată, valorile culturii islamice. Credincioși gândirii poporului lor, umaniștii români nu-și dezmințeau idealurile nici când se ocupau, accidental, de culturi străine.

4. Idei reprezentative ale umanismului românesc

Umanismul românesc este, în liniile sale definitorii, tardiv și selectiv. Tardiv, pentru că nu se angajează în noul curent european decât atunci când condițiile politice și culturale îi îngăduie. Selectiv, pentru că din manifestările umaniste românii rețin numai ceea ce convine nevoilor lor imediate, tot așa din cele politice sau culturale.

În istoria umanismului european, umanismul românesc ocupă unul dintre ultimele capitole. Firește, acesta nu este un motiv de îngrijorare pentru că cercetătorii atenți îi vor acorda același interes ca și primei faze a fenomenului.

Ceea ce este important în umanismul românesc este, de fapt, *adoptarea lui critică*. Iar adoptarea critică a oricărui curent străin înseamnă un certificat în plus pentru maturitatea unei culturi.

Umanismul filologic, sau acela *indiferent față de autoritățile ecleziastice* s-a afirmat la noi, cum arătam mai sus, prin Milescu. Un spirit de umanism european, manifestat dincolo de obligațiile sale, a ilustrat Dimitrie Cantemir. Dar ceea ce definește umanismul românesc este atașamentul său față de problemele de atunci, sau de mai târziu, ale poporului nostru. S-a putut, astfel, defini umanismul românesc, drept un *umanism civic* — noi l-am numit

popular²¹. În orice caz, străduința culturii românești, începînd cu sfîrșitul secolului al XVI-lea și în tot secolul al XVII-lea, de a da cărți în limba poporului, adresate „întregii seminții românești“, nu a scăpat nici unui cercetător al culturii noastre vechi. Faptul că învățații noștri umaniști au încercat să dialogheze cu știutorii de carte din timpul lor, vorbindu-le despre originea noastră latină, despre comunitatea lor ca popor cu românii din Moldova și Transilvania, despre romanitatea limbii lor, despre vechimea instituțiilor lor, despre faptul că în trecut țările lor fuseseră independente, toate aceste idei transmise prin „cărți pentru toată seminția românească“ ni se par a fi o caracteristică fundamentală a umanismului nostru. Firește, acest umanism nu era popular prin *expresia* lui, datorată unor cărțurari cu îngrijită pregătire, dar prin *destinația* lui, prin preocuparea difuzării lui prin cărți „de obște“. Este suficient să analizăm titlurile tipăriturilor românești din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea pentru a înțelege marea dorință ca noua învățătură să pătrundă cit mai larg în rindurile poporului și să rodească.

Nu numai această preocupare, dar și *alte note apropiate umanismul românesc de cel venețian*. Promotorii lui nu sînt cărțurari care-și pot îngădui luxul de a comenta îndelung texte clasice, ci înalți dregători pentru care scrierile clasice și reflexia filozofică sînt o rară delectare a ceasurilor de răgaz. Și unii și alții cugetă îndeosebi la problemele imediate ale societății lor. Și unii și alții se gîndesc la posibilitatea de a-și răspîndi ideile prin educarea poporului.

Din această primă categorie, de importanță generală, fac parte ideile cele mai frecvent vehiculate de umaniștii români: idei pe care le puteau toți românii înțelege, ca aceea a originii lor romane, a unității lor de neam, a necesității ca adevărurile să fie tuturor accesibile — după pilda lui Simion Ștefan, mitropolit de Alba-Iulia, care declară că „cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni care îmblă în toate țările, așa și cuvintele acelea sînt bune carele le înțeleg toți“²². Incontestabil, umaniștii au contribuit în mare măsură la introducerea limbii românești în cultura noastră, ca și la răspîndirea unor adevăruri fundamentale în conștiința colectivă a poporului nostru. Este, în acest sens, exemplară, rezonanța peste secole a unei afirmații ca aceea a Stolnicului Constantin Cantacuzino: „Iară noi, rumânii, sîntem adevărați romani și aleși romani în credință și în bărbăție... Însă rumânii înțeleg nu numai ceștea de aici, ce și din Ardeal, carii încă și mai neași sînt, și moldovenii, și toți ciți și într-altă parte să află și au această limbă... că toți aceștea dintr-o fîntină au izvorît și cură“²³.

Inventarul de idei al umaniștilor noștri coincide cu acela al colegilor lor occidentali și în puncte de semnificație social-politică privind însăși condiția omului de cultură. În *Inchinarea* traducerii sale adresată mitropolitului Ștefan al Țării Românești, Daniil Panonianul afirmă că „bunătatea (citește: virtutea) nu vine nice se trage dă pre moșneani și dă pre strămoși“, ci ea

²¹ Cea dintîi caracterizare aparține prof. Mihai Berza; a doua am expus-o în studiul *Stolnicul Constantin Cantacuzino — omul politic, umanistul* (II), în „Studii“, 20 (1967), p. 58—59.

²² În *Predoslovie la Noul Testament*, Bălgrad, 1648, cf. I. Bălanu și N. Hodoși *Bibliografia românească veche*, t. I, Buc., 1903, p. 170.

²³ *Istoria Țării Rumânești*, în *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, vol. I, Buc., 1961, p. 52.

poate răsări chiar „într-un sat prost și dă nemica de întru niște oameni oarecum“, și ea poate fi meritul oricui capabil „să se facă cu nevoița lui și cu multă socotință și luarea aminte minunat întru lucruri și întru îndreptări“²⁴. Nicolae Milescu nota, la fel, în *Descrierea Chinei* că în acea țară „cu cât este cineva mai învățat, cu atita primește mai mare cinste; la ei, de la învățatură pornește orice mărire... Astfel, în China nu se ia în seamă noblețea; la ei cel mai nobil este cel mai învățat“²⁵. Și tot pe acea vreme Dosoftei mitropolitul ridiculiza pe boierii moldoveni care, după moda poloneză, își căutau fanteziste antecedente „unii și cu plată, să-și facă nume de șleahță (de nobil, *n.n.*) pentru cinstea și slava acestei lumi trecătoare, că unii silesc să să răspundă din coruna leșască, alții din Țarigrad, alții din Antiohia și din Rim“²⁶. Tuturor le putea răspunde un text din același secol: „Întru blagorodia (noblețea, *n.n.*) părinților nice un om să nu se laude că toți sintem dintr-un pământ... că blagorodia omului iaste-n bunătatea lui“²⁷. În tot ce precede întâlnim motivul atit de umanist al *innobilării prin virtuți și cultură*. Alături de alte idei umaniste el era, așadar, atent studiat și cu convingere împărtășit de cărturarii noștri din secolul al XVII-lea.

Mai apare la umaniștii români ideea capacității limbii populare — așa numita *vernacula lingua*, iar la noi „limba cea proastă (adică *simplă, n.n.*) de obște“ — de a exprima adevăruri înalte sau de a servi în creațiile literare. Folosirea generală a limbii române în scris de către umaniștii noștri nu corespunde numai nevoii de comunicare cu publicul, sau numai unui moment din dezvoltarea culturii românești când limba populară lua locul slavonei cărturărești, ci și unei prețuiri a acestei limbi vorbite, u. mașă a latinei. Dosoftei versifică *Psaltirea* în românește, iar Miron Costin, într-o notă explicativă la poemul său *Viața lumii* arată că l-a compus „mai mult să să vază că poate și în limba noastră a fi acest feliu de scrisoare ce să chiamă stihuri. Și nu numai aceasta, ce și alte dăscălii și învățături ar putea fi pre limba românească“, adaugă umanistul moldovean²⁸. Ideea era predilectă umaniștilor apuseni și știm că Dante a scris o întregă lucrare pentru demonstrarea nobleții limbii vorbite, *De vulgari eloquentia*.

Alte trei idei umaniste apar la cărturarii români de care ne ocupăm: mai întâi o nouă viziune asupra *omului rațional*, asupra căruia insistă, de pildă, Dimitrie Cantemir în *Divanul*. În această lucrare se duce, cum știm, o dispută între Suflet și Corp (sau între Înțelept și Lume) cu privire la modul de viață cel mai potrivit pentru atingerea desăvârșirii și fericirii umane. Multe din tezele Lumii (ale Corpului) pe care le combate Înțeleptul ne ajută să cunoaștem un mod răspîndit de gândire din timpul lui Cantemir, opus învățăturilor Bisericii. Umanistul moldovean prezintă pe om drept o ființă înzestrată cu rațiune (*socoteală*, în terminologia lui) și se străduiește a-i afla, între

²⁴ Daniil Panonianul, în *Predoslovia la Îndreptarea legii*, ed. acad. Andre, Rădulescu (ș.a.), Buc., 1962, p. 34.

²⁵ *Descrierea Chinei*, ed. Corneliu Bărbulescu, Buc., 1958, p. 35.

²⁶ *Psaltirea în versuri publicată de pe manuscrisul original și de pe edițiunea de la 1673* de prof. I. Bianu, Buc., 1887, p. 293—294.

²⁷ *Îndreptarea legii*, ed. cit., p. 573.

²⁸ *Viața lumii*, ed. cit., p. 318

rigorile moralei creștine și ispitele vieții pămîntești, o comportare convenabilă atît pentru mintuirea sufletului cit și pentru confortul trupesc. În această dispută rațiunea însăși are un mare rol ca arbitru; deși apelul la citate de autoritate ocupă un loc mare în lucrare (dar nu numai la scrieri sacre, ci și la autori de renume, greci, latini sau orientali, citați „măcar că pagini erau“) este vizibil efortul autorului de a obține triumful tezelor. Înțeleptului prin argumente logice, prin convingerea Lumii, prin dovezi de ordin rațional. Este un prim pas către ridicarea rațiunii la funcțiuni ce fuseseră rezervate pînă atunci credinței, și aceasta reprezintă încă o idee nouă, umanistă și laică, în cugetarea noastră medievală²⁹.

În sfîrșit, umanistii români, sinceri patrioți, dornici să contribuie la o dezvoltare multilaterală a poporului lor, acordă o particulară atenție conceptelor de *civilizație și cultură*, convertite în inventarul lor de idei și termeni în *învățătură (procopseală)*, *bune năravuri (moralitate)*, *cetăți iscusite*, *bivșugurile și frumusețurile pămîntului*, *desfătăciunea traiului*, *oameni de omenie și suferiri*. Cantemir apără și mai convingător, și mai nuanțat valorile civilizației și ale culturii. El descrie — ca și mai înainte Stolnicul Constantin Cantacuzino — noblețea civilizației antice, greco-latine, deplînge distrugerea Parthenonului de către venetieni în 1687, laudă științele și artele pe care le numește „podoaba vieții“ (*vitae cultus*), educația și purtările alese.³⁰

Recapitulînd, constatăm că umanismul românesc prezintă următoarele trăsături: el este *mai tardiv decît cel occidental*; apariția lui la noi este *mediată de cercurile de cultură din Transilvania, Polonia sau Italia*, în cazul din urmă și prin Levant; *primii umanisti* sînt formați în *școli apusene*, unele create sub influența Contrareformeii, sau în *școli românești* înființate sub influența aceluiași curent.

Promotorii umanismului la noi sînt mai puțin orășeni — pătură socială puțin dezvoltată pe atunci —, cit cărturari de origine aristocratică sau clerici proveniți din țărănime. Caracteristic acestor cărturari este, însă, faptul că ei nu se retrag într-un turn de fildeș al preocupărilor lor intelectuale, ci *crează în sensul aspirațiilor generale ale societății românești a vremii*, și adresează rezultatele scrisului lor întregului popor, în limba acestuia.

Umanismul românesc este, într-adevăr, *selectiv* în sensul că el cultivă din inventarul de idei și acțiuni ale umanismului apusean *numai ceea ce corespundea nevoilor politice sau culturale de atunci ale poporului român*. De aceea, acest curent se manifestă la noi cu precădere în *istoriografie*, gen ce avea pe atunci o puternică relevanță *politică*, insistînd asupra *originii latine și a unității de neam* a românilor. Nu lipsesc, însă nici *alte motive de gîndire sau literare* caracteristice umanistilor, ca: *indiferența față de vechile adevăruri de autoritate apărute de biserică*, uneori *discutarea lor*, *prețuirea limbilor și literaturilor clasice greco-romane*, cultivarea *limbii populare*, afirmarea ideii *înnobilării prin cultură*, o *nouă concepție despre om*, insistența asupra *primatului rațiunii*, sau asupra *binefacerilor civilizației și culturii*.

²⁹ V. C â n d e a, *Inceputurile literare ale lui Dimitrie Cantemir*, în *Divanul*, ed. V. Cîndea, Buc., 1969, p. XLIX—L.

³⁰ P. P. P a n a i t e s c u, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Buc., 1958, p. 185—187.